

KURAN KERİM'DE GEÇEN MÜMİNLERİN BAZI VASIFLARININ KALKINMA BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Ali ÇALGAN*

Özet

Kur'ân-ı Kerim'de örnek mümin fert ve toplum tasvir edilirken çeşitli vasıflar kullanılmaktadır. Bu vasıfların bir kısmı, kulun Rabb'ine karşı, bir kısmı da yaşadığı topluma karşı sorumluluklarıyla ilgilidir. Toplumsal boyutu olan vasıflar, toplumsal hayatın iktisâdî, içtimâî ve idârî sahalarıyla ilgili önemli yönlendirmeler içermektedir. Bu yönlendirmeler bir yandan da kapsamlı bir yapısal dönüşüm ifade eden sosyoekonomik kalkınmanın önemli unsurlarıyla yakından alakalıdır. İktisâdî alanla ilgili vasıflar, kalkınmanın gelir dağılımı, sermaye birikimi, sözleşmelerin güvencesi, ekonomik büyüme ve beşerî sermaye gibi yönleriyle, içtimâî alanla ilgili vasıflar sosyal sermaye yönüyle, idârî alanla ilgili vasıflar ise iyi idare ve katılımcı yönetim yönleriyle bağlantılı olup kalkınmanın temininde önemli fonksiyonlar üstlenmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Kuran Kerim, Kalkınma, Mümin, İktisat, İdare, Sosyal Sermaye

Adiyaman Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

İslami İlimler Araştırmaları

Dergisi

36-73 ,(1/2018)

ANALYSIS OF SOME ATTRIBUTES OF MUSLIMS IN QURAN IN DEVELOPMENT CONTEXT

Abstract

In the Quran when the exemplary Muslim individual and society is depicted various attributes are used. Some of these attributes are related to the responsibility of a person towards God while some are related to the responsibility towards society he/she lives in. The attributes which have a societal dimension contain important guidances related to the economic, social and governance areas of the societal life. At the same time, these guidances are closely related to the crucial components of socioeconomic development which mean a comprehensive structural transformation. The attributes which are related to the economic area are related to the aspects of development such as income distribution, capital accumulation, the reliability of contracts, economic growth and human capital; those attributes which are related to the social area are related to those aspects such as social capital and those attributes which are related to governance are related to those aspects such as good governance and participatory governance and all of these attributes have important functions for achieving development.

Key Word: Quran, Development, Muslim, Economy, Governance, Social Capital

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim farklı sûrelerde örnek müslüman fert ve toplumun taşıdığı hasletlere dikkat çeker. Müslümanların rehber kitabı olması hasebiyle nazara verilen bu hasletler elbette üzerlerinde dikkatli biçimde düşünülmesi ve farklı açılardan ele alınması gereken, önemli mesajlar taşıyan özelliklerdir. Bu vasıfların ne gibi farklı boyutları olduğu, aralarında ne gibi münasebetler olduğu, hayatın farklı sahalarına yönelik ne gibi tevcîhatlarda buldukları gibi hususlar ideal mümin toplumun karakteristik özelliklerini ortaya koymada büyük önem arz etmektedir. Göz önünde bulundurulması gereken diğer bir önemli husus da, Kur'ân-ı Kerim ve sünnetin insanın ahiretteki kurtuluşu için gerekli yönlendirmeleri yaptığı gibi dünya hayatıyla ilgili de pek çok önemli düzenlemeler getirdiğidir. Bu açıdan, müminlerin örnek vasıfları Müslüman toplumun iktisâdî, içtimâî ve idârî sahalarda kalkınmasına ilişkin önemli bilgiler vermektedir.

Kalkınma kavramı, genel anlamıyla insan refahını ifade etmekte olup ana amacı fakirliğin ortadan kaldırılması ve geri kalmışlığın giderilmesidir. Önceleri sadece ekonomik açıdan ele alınan ve ekonomik büyüme merkezli düşünülen kalkınma kavramı, günümüzde çok daha kapsamlı ve farklı boyutları olan bir yapısal dönüşümü ifade etmek için kullanılmaktadır. Buna göre, insan refahı sadece gelir seviyesi ile ölçülemez; gelir seviyesinin yanında örneğin eğitim ve sağlık imkânlarına erişim, yaşam standartları vb. faktörlerin de göz önüne alınması gerekir. Günümüz kalkınma anlayışına göre, kalkınmanın ekonomik büyüme, dengeli gelir dağılımı, beşerî ve sosyal sermaye, hukukun üstünlüğü, sözleşmelerin güvencesi, iyi idare, katılımcı yönetim gibi farklı boyutlarından söz edilmekte ve bu farklı unsurların her birinin kalkınma ile ilişkisi incelenmektedir. Kalkınma aynı zamanda oldukça güncel bir konu olup İslam dünyasını da yakından ilgilendirdiği bilinmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'in farklı yerlerinde geçen, müslümanın her bir örnek vasfı aslında müstakil bir çalışma konusu olmaya müsaittir. Ancak bu makalede her bir vasfın tek tek incelenmesi yerine iki ana hedef gözetilmektedir. Birincisi, Kur'ân-ı Kerim'de dikkatlere sunulan mümin vasıflarını bütüncül biçimde görmek ve bu vasıfların aralarındaki münasebetleri ve hayatın hangi yönleriyle alakalı olduklarını incelemektir. İkincisi ise, kalkınma bağlamında önem arz eden belli vasıfların

değerlendirilmesidir. Böylece öncelikle ideal müslüman toplumun ayetlerde geçtiği şekliyle genel bir portresi çizilecek, sonrasında ise bu müslüman toplumun hayatın sosyal, ekonomik ve idârî sahalarıyla ilgili karakteristik özelliklerinin kalkınma adına ne gibi bir önem taşıdığı daha müşahhas biçimde incelenmeye tabi tutulacaktır.

Makalemizin ilk kısmında içlerinde müminlerin örnek hasletlerini içeren ayet gruplarının seçiminde izlenen metot açıklanarak bu ayet gruplarına dair bazı nakil ve tespitlere yer verilmekte, sonrasında ayetlerde geçen vasıflar Allah Teâlâ'ya veya topluma karşı sorumluluk kıstasına göre incelenmektedir. İkinci bölümde ise, **iktisâdî** sahada gelir dağılımı, sermaye birikimi, sözleşmelerin güvencesi, bilim ve teknoloji, eğitim konularıyla; **içtimâî** sahada sosyal sermaye konusuyla ve **idârî** sahada katılımcı yönetim ve iyi idare konularıyla ilgili mümin vasıfları kalkınma bağlamında değerlendirilmektedir.

I.İLGİLİ AYETLERE GENEL BİR BAKIŞ

Bu bölümde müminlerin vasıflarını içeren ayet-i kerimeler önce her ayet grubu kendi içinde bir bütünlük içinde ele alınarak bazı genel değerlendirmelere yer verilecek, daha sonra ayetlerden çıkarılan mümin vasıfları konumuza uygun bir tasnife tâbi tutulup belli başlıklar altında sıralanarak kısaca ele alınacaktır. Böylece ilk etapta bu ayeti kerimelere bir bütünlük içinde bakılması ve ayetlerden çıkan mesajların bütünlük içinde anlaşılması sağlanacak, daha sonra kalkınmanın farklı boyutlarıyla ilgili mümin vasıfları izleyeceğimiz tasnif sonrası yine bütünlük içinde değerlendirilecektir. Ayetlerin kalkınma bağlamında değerlendirilmesinden önce, böyle genel bir bakışın, ayetlerde geçen mümin vasıflarının ne kadar sıklıkla geçtiği, aralarında nasıl irtibatların olduğu ve hangi konularda yoğunlaştıkları gibi hususların daha rahat anlaşılması açısından önemli faydaları olacağı düşünülmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de müminlerin vasıflarını içeren pek çok ayet-i kerime mevcuttur. Makalemizde ele alınan ayetleri sınırlandırmak için emir veya nehiy sığası içeren ayetler yerine haber sığası içeren ayetler seçilmiştir. Örneğin, “*Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler.*” şeklindeki Mü'minûn sûresinin ilk ayetleri konumuzla ilişkili olarak seçilmiştir. Bu metod izlenerek on sekiz farklı sûrede (Bakara 2-5, 155-157, 165, 177, Âl-i İmrân 16-17, 110, 133-135, 190-191, Mâide 54, Enfâl 2-4, 74, Tevbe 71, 112, Ra'd 19-24, Hac

34-35, 40-41, Mü'minûn 1-9, Furkân 63-75, Secde 15-17, Ahzâb 35, Şûrâ 36-42, Fetih 29, Hucurât 10, 15, Zâriyât 15-19, Haşr 8-10, Meâric 22-35, İnsan 5-12) yirmi sekiz ayet grubunda toplam yüz bir ayet, incelenmek üzere seçilmiştir. Elbette emir ve nehiy siğası içeren ayetlerden de müminlerden istenen bazı önemli vasıflar (örneğin faizden kaçınma, Bakara 278) çıkarılabilir; ancak, makalemizi sınırlandırmak için müminlerin vasıflarını daha doğrudan bildiren haber siğalı ayetler incelenmek üzere tercih edilmiştir.¹ Bu sebeple, çalışmamızda Kur'ân-ı Kerim'de geçen, müminlerle ilgili tüm vasıfların değerlendirilmediği hususu hatırdâ tutulmamalıdır.

Seçilen ayet gruplarında farklı sayıda mümin vasfı geçmekte olup çoğunlukla (sekiz ayet grubunda, ör. Tevbe 71, İnsan 5-12) beş tane vasfı zikredilmiştir. Sadece bir vasfın zikredildiği üç farklı ayet (ör. Hucurât 10) olduğu gibi, içinde on bir (Şûrâ 36-42) ya da on (Furkân 63-75) vasfı bulunan ayet grupları da mevcuttur.

Konumuzla ilişkili olarak seçilen ayetlere bakıldığında müminlerin çeşitli vasıfları bahsedilmeden önce, müminlerin genel bir isimle zikredildikleri dikkat çeker. Örneğin, Bakara süresinin ilk ayetlerinde "...o **müttakîler** ki gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah (cc) yolunda harcarlar" ifadesinde müminlerin çeşitli hasletleri "müttakîlere" nispet edilmiştir. Benzer şekilde farklı ayetlerde çeşitli mümin özelliklerinin, "*müttakîler*" (Bakara 2, Âl-i İmrân 133, Zâriyât 15), "*sabredenler*" (Bakara 155), "*iman edenler*" (Bakara 165, Enfâl 2, 74, Tevbe 71, Mü'minûn 1, Secde 15, Şûrâ 36, Hucurât 10, 15), "*en hayırlı ümmet*" (Âl-i İmrân 110), "*selim akıl sahipleri*" (Âl-i İmrân 190, Ra'd 19), "*alçak gönüllüler*" (Hac 34), "*Allah'ın (cc) dinine yardım edenler*" (Hac 40), "*Rahmân'ın kulları*" (Furkân 63), "*Hz. Peygamber'le (s) beraber olanlar*" (Fetih 29), "*Muhacirler, Ensâr ve onları takip edenler*" (Haşr 8-10), "*namaz kılanlar*" (Meâric 22), "*ebrâr*" (İnsan 5) ifadelerine izâfe edildikleri dikkat

¹ Konuyla ilgili diğer bir makalede, Kur'ân-ı Kerim'de "mümin", "müslüman", "muhsin", "salih" gibi ism-i fâil şeklinde yer alan kavramların geçtiği ayetler izlenmiş ve bu ayetlerde yer alan özellikler dindarlık ölçeği oluşturma amacıyla toplanmıştır. Makalemizde ise mümin vasıfları yukarıda izah edildiği şekilde tespit edilerek, kalkınma bağlamında değerlendirilmektedir. Bkz. Kula, Naci, "Kur'an-ı Kerim'deki Mümin Tiplerini Çerçevesinde İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturma Üzerine Teorik Yaklaşım", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: I, sayı: 1(2014), s. 191-220.

çekmektedir. Böylece, daha çok ism-i mevsûl kullanılarak geçen ve “o müminler/müttakîler/... ki ...” kalıbını taşıyan ayetler incelenmiştir.

Şimdi incelenen bazı ayet grupları hakkında, içlerinde geçen örnek mümin hasletleriyle ilgili bazı genel değerlendirmelere yer vermek istiyoruz.

Râzî, **Mü'minûn** sûresinin ilk dokuz ayetinde sayılan mümin vasıflarını tek tek açıkladıktan sonra bu vasıfların kapsayıcılığını göstermek için bu ayetlerde zikri geçen yedi vasfın (iman, huşu, boş işlerden yüz çevirme, zekat, iffet, emanet ve ahde vefa, namazı muhafaza) nasıl olup da vâcip olan oruç, hac, temizlik gibi diğer ibadetleri içermeyen kişinin kurtulaşa ermesi için yeterli olabileceği sorusunu sorar. Cevâben de emanetlere ve ahidlere riâyet etmenin yapılması emredilen tüm işleri kapsadığını, temizliğin de namazın şartı olması hasebiyle namazları muhafaza vasfının içine girdiğini belirtir.² Böylece bu ayetlerde geçen vasıfların şumûlüne işaret edilmektedir. Bu önemli bir husus olup ele alınan diğer ayet gruplarında da genellikle görülebilmektedir. Öte yandan, eğer az sayıda vasıf sayılırsa vurgulanması gereken en önemli vasıfların (infak, sabır, kardeşlik gibi) zikredildiği dikkat çeker.

Kurtubî, **Furkan** sûresinin 63-75 ayetlerinde anlatılan mümin vasıflarının on bir tane olduğunu belirterek bunları şöyle sıralar: Tevazu, hilim, teheccüd, korku (yaptıkları duada geçtiği üzere cehennem azabından çekinme), israfı ve cimriliği terk etme, şirkten, zinadan ve insan öldürmekten uzak durma, tevbe ve yalandan kaçınma, kötülük yapanı affetme, yapılan nasihatları kabul etme ve Cenabı Hakk'a yönelerek içten dua etme.³ Kurtubî'nin “kötülük yapanı affetme” olarak adlandırdığı vasıf, bu müminlerin faydasız boş bir şeye rastladıkları zaman, ağırbaşlılık ve hoşgörü ile geçip gitmeleridir. Ayrıca bu müminlerin örnek gösterilen ikinci dualarında ailelerinin iyiliğini istemeleri dikkat çekmektedir. Ayetlerin sonunda bu vasıflarla donanan müminlerin sabretmelerine mukabil cennette yüksek derecelere mukafatlandırılacağı zikredilmiş, böylece sabrın önemine ve faziletine ayrı bir vurgu yapılmıştır. Mezkur vasıflara bütüncül biçimde bakıldığında, teheccüd, şirkten kaçınma, tevbe

² Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî (ö. 606/1210), *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, 2. bsk., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, XXIII, 263.

³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, 2. bsk., Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire 1384/1964, XIII, 83.

ve dua gibi bir kısmının Cenabı Hakk'a karşı vazifeler cümlesinden, tevâzu, hilim, israfı ve cimriliği terk etme (bu davranışların fert ve toplum planında iktisâdî etkileri dikkate alınarak), zinadan kaçınma, yalandan uzak durma, aile hayatına önem verme gibi ahlakî, içtimâî ve iktisâdî boyutları olan diğer bir kısmı ise topluma karşı vazifeler cümlesinden olup böylece her iki çeşit vazifeler dengeli biçimde Müslümanların nazarlarına sunulmuş olmaktadır.

İbn Kesîr, **Secde** sûresinde 15 ve 16. ayetlerde geçen mümin vasıflarından bahsederken ilgili ayetlerde ilk önce, şahsî yönü ağır basan, kişinin Cenâb-ı Hakk'a karşı yakınlık kazanmasına vesile olacak gece ibadeti ve Allah Teâlâ'yı hamd ile tesbih gibi yaratana karşı sorumluluk nevinden, kişinin kendisinden başkasına faydası olmayan (lâzım) ibadetlerin zikredildiğini, ardından ayetin sonunda infaktan da bahsedilerek ayette lâzım ve müteaddî (başkalarına da faydalı olan) ibadetlerin toplanmış olduğuna dikkat çeker.⁴ İbn Kesîr'in temas ettiği bu önemli noktanın incelediğimiz diğer ayet gruplarının neredeyse hepsinde (tek bir vasıf içeren yahut tek ayetten ibaret olanlar hariç) geçerli olduğu, bu ayetlerde bir müslümanın hem Allah'a (cc) karşı, hem de topluma karşı vazifelerinin dengeli biçimde zikredildiği belirtilmesi gereken önemli bir hususdur.

S. Kutub, **Şûrâ** sûresinde geçen (36-43. ayetler) mümin vasıflarıyla ilgili olarak öncelikle bu ayetlerin Mekkî ayetler olmasına dikkat çeker. Kutub'a göre Medine'de bir İslam devleti kurulmadan önce bile ideal müslüman toplumun şûrâ prensibini hayata geçirmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Yine haksızlık karşısında yardımlaşma da Mekke'de bile olsa hayata geçirilmesi gereken müslüman toplumun ayrılmaz bir karakteristik özelliğidir.⁵ Kutub, insanlığa liderlik yapması beklenen ideal müslüman toplumun ayetlerde geçen şu vasıfları taşıması gerektiğini belirtir: iman, tevekkül, büyük günahlardan ve çirkin davranışlardan sakınmak, öfkelenince affetmek, Allah'ın (cc) çağrısına icâbet etmek, namaz kılmak, şura prensibini kapsamlı biçimde uygulamak, Allah'ın (cc)

⁴ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-VIII), thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, Riyad 1420/1999, VI, 363.

⁵ Kutub, Seyyid Kutub İbrâhim (ö. 1386/1966), *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, 17. bs., Dâru's-Şurûk, Beyrut 1412, V, 3160.

verdiği rızıklardan infak, zulme karşı birbirleriyle yardımlaşmak, bağışlamak, kendini ve diğer insanları ıslaha çalışmak ve sabretmektir.⁶

Ele alınan ayetlerde geçen ideal müminlerin karakteristik özelliklerini gruplamada öncelikle Allah'a (cc) karşı sorumluluk ile toplumsal sorumluluk kriterini kullanmakta fayda görmekteyiz. Bu bağlamda, Hz. Peygamber (s) cennete insanların en çok girmelerine takva ve güzel ahlakın sebep olduğunu belirtmiştir.⁷ Böylece bir yandan takva ile Cenabı Hakk'a karşı sorumluluğu, diğer yandan güzel ahlak ile toplumsal sorumluluğu vecîz biçimde ifade etmiştir. Nitekim İslam alimlerinin de yukarıda geçtiği üzere, salih ameller için, şahsî olanlar (lâzım) ve topluma fayda sağlayanlar (müteaddî) şeklinde ayırım yaptıkları görülmektedir.⁸ Aşağıda önce Cenab-ı Hakk'a karşı sorumluluk ifade eden mümin vasıfları, sonra toplumsal sorumluluk ifade eden mümin vasıfları, zikredildikleri ayetlerde geçtikleri şekilde kaydedilerek gruplar halinde sıralanacaktır. Ancak bu gruplandırma kat'î olmayıp birinci grupta yer alan itaatin toplumsal boyutu da olduğu gibi ikinci grupta yer alan sıdk ve ahde vefanın kul-Rab ilişkisini ilgilendiren yönlerinin de olduğu açıktır.

A. Yaratana Karşı Görevler

Ele alınan ayetlerde şu vasıfların Cenab-ı Hakk'a karşı sorumluluk cümlesinden zikredildiği görülmektedir: iman, ihlas, takva, tevekkül, muhabbetullah, itaat, ibadet ve dua, namaz, zikir ve saygı, hicret, cihad ve nusret, sabır. Elbette namaz, ibadet kategorisine girmektedir, ancak ayetlerde sık biçimde geçtiğinden dolayı önemine binâen ayrıca bir grup olarak ele alınmıştır. Makalemizde asıl hedefimiz ayetlerin kalkınma bağlamında incelenmesi olduğundan dolayı, zikredilen mümin vasıfları kavram olarak tek tek ele alınıp üzerlerinde durulmayacaktır.

İman: Bakara 3-4 (gaybe inanırlar. sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar), Bakara 177 (Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenler), Âl-i İmrân 110 (Allah'a iman edersiniz), Enfal 74, Ahzâb 35 (mü'min

⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 3161.

⁷ Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ (ö. 279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1395/1975, el-Birr ve's-Sıla 62; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sunen*, I-II, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Zühd 29; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed es-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Musned*, (thk. Şuayb Arnavut), 1. bsk, Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001, XV, 47

⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 363

erkeklerle mü'min kadınlar), Şûrâ 36, Hucurât 15 (Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen), Haşr 9 (imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar), Meâric 26 (ceza gününü tasdik eden kimselerdir.)

İmanın insana tesiri hakkında Kutub şu değerlendirmelerde bulunur: “Allah’a (cc) iman sayesinde bu varlık aleminin hakikatini idrak etmek mümkün olur...İmanın kıymeti, insana iç huzuru kazandırması, insanın izlediği yolda güvenle ilerlemesi, şaşkınlık veya tereddüt veya korku veya ümitsizlik yaşamaması ile ilgilidir. Bu özellikler bu gezegende yolculuğunu sürdüren her insan için gereklidir ancak bu yolda insanlığa liderlik edecek kişiler için daha da gereklidir.”⁹

İhlas: İnsan 9 (Biz size sırf Allah rızası için yediriyoruz. Sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz)

Tevekkül: Enfâl 2 (sadece Rablerine tevekkül ederler), Şûrâ 36 (Rablerine tevekkül edenler)

Takva: Bakara 2 ve Bakara 177 (Allah'a karşı gelmekten sakınanlar), Tevbe 112 (Allah'ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır). Beyzâvî, müttakînün dînî ıstılah olarak anlamının, kendisini âhirette zarar verecek şeylerden koruyan kişi olduğunu belirtir.¹⁰

Muhabbet: Bakara 165 (Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir), Mâide 54 (Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler)

İtaat: Âl-i İmrân 17 (huzurunda gönülden boyun büküp divan duranlar), Tevbe 71 (Allah'a ve Resûlüne itaat ederler), Ahzâb 35 (itaatkar erkeklerle itaatkar kadınlar), Şûrâ 37 (büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar)

İbâdet ve Dua: Âl-i İmrân 17 (seherlerde (Allah'tan) bağışlanma dileyenlerdir), Âl-i İmrân 135 (çirkin bir iş yaptıkları, yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı (cc) hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile, işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir), Tevbe 112 (tövbe edenler, ibâdet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar), Furkan 64

⁹ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 3161.

¹⁰ Beyzâvî, Ebû Saîd Nasıruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, 1. bsk, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418, I, 36.

(Rabb'lerine secde ederek ve kıyamda durarak geceleyenlerdir), Furkan 65 (Onlar, şöyle diyenlerdir: “Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır, gerçekten onun azabı sürekli bir helaktır”), Furkan 68 (Allah (cc) ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan kimselerdir), Furkan 74 (Onlar, “Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle” diyenlerdir), Secde 15 (kendilerine bu âyetlerle öğüt verildiği zaman secdeye kapanan, kibirlenmeksizin Rablerine hamd ederek tespih edenler), Secde 16 (korkarak ve ümid ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar), Ahzab 35 (oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar), Fetih 29 (rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün), Zâriyât 17 (Geceleri pek az uyurlardı), Zâriyât 18 (Seherlerde bağışlama dilerlerdi), Haşr 8 (Allah'tan bir lütuf ve hoşnudluk ararken), Haşr 10 (Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma”)

Bu ayet gruplarında gece ibadetine özel bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca dualarda ne gibi hususların istenebileceğine (ailenin iyiliği, müslümanlarla iyi ilişkiler, istiğfar, cehennem azabından istiâze) dair önemli yönlendirmeler de vardır.

Namaz: Bakara 3 (namazı dosdoğru kılarlar), Bakara 177 (namazı dosdoğru kılan), Enfal 3 (namazı dosdoğru kılan), Tevbe 71, Tevbe 112 (rükû' ve secde edenler), Ra'd 22, Hac 35 ve 41, Mü'minûn 2 (namazlarında derin saygı içindedirler), Mü'minûn 9 (Onlar ki, namazlarını kılmağa devam ederler), Şûrâ 38, Fetih 29 (onları rükû ve secde halinde görürsün), Meâric 23 (Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir), Meâric 39 (Onlar namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir)

Zikir ve Saygı: Âl-i İmrân 191, (Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı (cc) anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler), Enfal 2 (Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır), Ra'd 21 (Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır), Hac 35 (Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen), Furkan 73 (Onlar, kendilerine Rablerinin âyetleri hatırlatıldığı zaman, onlara kör ve sağır kesilmezler), Ahzab 35 (Allah'a derinden saygı duyan erkekler, Allah'a derinden saygı duyan kadınlar... Allah'ı çokça anan

erkeklerle çokça anan kadınlar), Meâric 27-28 (Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü, Rablerinin azabından emin olunamaz.), İnsan 7 (Kötülüğü her yanı kuşatmış bir günden korkarlar), İnsan 10 (Çünkü biz, asık suratlı, çetin bir günden (o günün azabından dolayı) Rabbimizden korkarız)

Hicret, Cihad, Nusret: Mâide 54 (Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar), Enfal 74 (hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler), Hac 40 (Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder), Hucurât 15 (Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir), Haşr 8 (Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirler)

Sabır: Bakara 155-156 (Sabredenleri müjdele. Onlar; başlarına bir musibet gelince, “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz” derler), Bakara 177 (zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin), Âl-i İmrân 17 (sabredenler), Ra'd 22 (Rablerinin rızasına ermek için sabreden), Ra'd 24 (Sabretmenize karşılık selam sizlere), Hac 35 (başlarına gelen musibetlere sabreden), Furkan 75 (onlar, sabretmelerine karşılık cennetin yüksek makamlarıyla mükafatlandırılacaklar), Ahzab 35 (sabreden erkeklerle sabreden kadınlar), Şûrâ 43 (...Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir), İnsan 12 (Sabretmelerine karşılık da onları cennet ve ipek(ten giysiler) ile mükafatlandırır)

Sonuç olarak ilgili ayetlerde tekrar sırasına göre ibadet, dua ve itaat konusu 19 defa, namaz 13 defa, iman 9 defa, sabır 9 defa, zikir ve saygı 9 defa geçmektedir. Buna göre, özellikle namaz ve sabrın yüksek tekrar sıklığı aynı zamanda önemlerinin bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Cenâb-ı Hakk'a karşı sorumluluk cümlesinden olarak ayetlerde geçen mümin vasıfları insanın iç dünyasını şekillendirerek ve kişide gerekli programlamayı yaparak aslında bir müslümanın topluma karşı vazifelerini yapmasında etkileyici ve yönlendirici olmaktadırlar. İmanı güçlü, ilâhî rızâyı hedefleyen bir mümin elbette “*Sizden biriniz kendisi için istediği şeyi din kardeşi için de istemedikçe (kâmil mânâda) iman etmiş olmaz*”¹¹ hadis-i şerifinde ifade edildiği üzere topluma karşı vazifelerine de

¹¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî el-Cu'fî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, Dâru Tavki'n-Necât, 1. bsk, 1422, İman 6; Muslim, Ebu'l-

son derece hassasiyet gösterecektir. Ayrıca, zaten namaz, oruç gibi ibadetler farklı yönleriyle sosyal dokuyu güçlendirmektedirler.

B. Topluma Karşı Görevler

Ele alınan ayetlerde şu vasıfların topluma karşı sorumluluk cümlesinden zikredildiği görülmektedir: infak, güzel ahlak, sıdk, emânet ve vefâ, aile ve iffet, emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker, istişâre, tefekkür ve akıl. İnfak ve sıdk, güzel ahlak kategorisinde de değerlendirilebilir, ancak ayetlerde sık biçimde geçtiğinden dolayı önemine binâen ayrıca bir grup olarak ele alınmasında fayda görülmüştür.

İnfak: Bakara 3 (kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar), Bakara 177 (mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenler... zekâtı verenler), Âl-i İmrân 17 (Allah yolunda harcayanlar), Âl-i İmrân 134 (Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar), Enfal 3 (kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir), Tevbe 71 (zekâtı verirler), Ra'd 22 (kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan), Hac 35 (kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayan kimselerdir), Hac 41 (zekâtı verirler), Mü'minûn 4 (Onlar ki, zekâtı öderler), Furkan 67 (Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır), Secde 16 (Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar), Ahzab 35 (sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar), Şûrâ 38 (kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcayanlar), Zâriyât 19 (Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır), Meâric 24-25 (Onlar, mallarında isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir), İnsan 8 (Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler)

İnfakın incelenen ayetlerde en sık geçen özelliklerden birisi olduğu dikkat çekmektedir. Tüm ayet gruplarında olmasa da çok büyük çoğunluğunda zikredilen mümin vasıfları arasında infakın yer aldığı

Huseyn Muslim b. el-Haccâc en-Neysâbü'rî (ö. 261/875), *Sahîhu Muslim*, (thk. M. Fuad Abdulbâkî), Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, İman 71; Tirmizî, Sıfâtü'l-Kıyâme 59; İbn Mâce, Mukaddime 9; Nesaî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî (ö. 303/915), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, I-VIII, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Mektebu'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, Halep 1406/1986, İman 19; Ahmed b. Hanbel, Musned, XX, 193

görülür. İnfakla ilgili ayetlerde infakla ilgili bir takım önemli hususlar ve infakın boyutları üzerinde durulmuştur. Bunlar şöyle sıralanabilir: Malın aslında Allah Teâlâ tarafından verilmiş olduğu ve malı sahiplenmemek gerektiği bilinci, mala olan sevgiye rağmen infakın yapılması, infakın zekâtтан ibaret olmadığı, infakın kimlere yapılması gerektiği, infakın hem bollukta ve hem darlıkta yapılması, infakın hem gizli hem de açıktan yapılabileceği, harcamalarda ifrat ve tefrit arasında dengeli bir yol izlenmesi ve israftan kaçınma gereği, infakın büyük bir sevgiyle ve ihlas duygusuyla yapılması. Bunlar infakla ilgili önemli esaslar olup hadis-i şeriflerde de bu esaslar biraz daha açıklanarak ve genişletilerek bunların üzerinde durulmaktadır. İnfak, ikinci bölümde daha geniş biçimde açıklanacağı üzere, başta gelir dağılımını iyileştirme yoluyla olmak üzere kalkınmanın temininde önemli fonksiyonlar üstlenmektedir.

Güzel Ahlak: Âl-i İmrân 134 (öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir), Mâide 54 (Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı güçlü ve onurludurlar), Tevbe 71 (birbirlerinin dostlarıdır), Ra'd 21 (Allah'ın riâyet edilmesini emrettiği haklara (bağlara) riâyet eden), Ra'd 22 (kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır), Hac 34 (Alçak gönüllüleri), Furkan 63 (yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm" der (geçer)ler), Secde 15 (kibirilenmezler), Şûrâ 37 (öfkelenedikleri zaman bağışlayanlar), Şûrâ 39 (bir saldırıya uğradıkları zaman, aralarında yardımlaşanlar), Şûrâ 43 (Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir), Fetih 29 (inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler), Hucurât 10 (Mü'minler ancak kardeştirler), Zâriyât 16 (Şüphesiz onlar bundan önce iyilik yapan kimselerdi), Haşr 9 (hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler), Haşr 10 (Ey Rabbimiz! ... Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma)

Güzel ahlakla ilgili ayetlerde geçen hususlara bakılınca şu hasletlerin yer aldığı görülmektedir: Tevâzu, hilim, af, kardeşlik, sıla-i rahim, kötülüğe iyilikle cevap, yardımlaşma, ihsan, îsâr. Cömertlikle ilgili hususlar yukarıda infakla ilgili kısımda geçmişti. Güzel ahlakla ilgili hususlar aynı zamanda toplumsal dayanışma ve güveni güçlendirerek sosyal sermayenin güçlenmesine katkıda bulunurlar.

Sıdk, emânet ve vefâ: Bakara 177 (antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenler), Âl-i İmrân 17 (doğru olanlar), Ra'd 20 (sözleşmeyi bozmayanlardır), Mü'minûn 8 (emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler), Furkan 72 (yalana şahitlik etmeyen kimselerdir), Ahzab 35 (doğru erkeklerle doğru kadınlar), Hucurât 15 (onlar doğru kimselerin ta kendileridir), Haşr 8 (onlar doğru kimselerin ta kendileridir), Meâric 32-33 (Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözeten kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir), İnsan 7 (O kullar adaklarını yerine getirirler)

Aslında şehadeti doğru yapmak, emanet ve verilen söze riâyetin bir parçası iken toplumda hakların korunmasında önemine binâen ayrıca zikredilmiştir.¹² İnsan sûresi 7. ayette ise nezre vefâ zikredilerek kendi kendine zorunlu kıldığı şeylere vefa gösteren insanın Allah Teâlâ'nın zorunlu kıldığı şeylere evleviyetle vefa göstereceğine işaret edilmektedir.¹³ Toplumsal hayatta doğruluk ve güven son derece önemlidir. Günümüzde “sosyal sermaye” kavramıyla toplumda fertler arasındaki güven seviyesi kastedilmektedir. Sosyal sermayenin kalkınma bağlamında büyük önem taşıdığı bu konudaki araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Bu konu ikinci bölümde kalkınma bağlamında daha geniş ele alınmaktadır.

Aile ve iffet: Ra'd 21 (Allah'ın riâyet edilmesini emrettiği haklara (bağlara) riâyet eden), Mü'minûn 5 (Onlar ki, ırzlarını korurlar), Furkan 68 (zina etmeyen kimselerdir), Furkan 74 (Onlar, “Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ...” diyenlerdir), Ahzab 35 (namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar), Meâric 29 (Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir)

Emr-i Bi'l-Ma'rûf, Nehy-i ani'l-Münker, İstişâre: Âl-i İmrân 110 (İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz), Tevbe 71 (İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar), Tevbe 112 (iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar), Hac 41 (iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarlar), Şûrâ 38 (işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar)

Katılımcı yönetimin kalkınma bağlamında son derece önemli bir konu olduğu son zamanlarda yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. İlgili ayetler ışığında bu konu da ikinci bölümde daha geniş biçimde ele alınacaktır.

¹² Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru's-Sâbûnî, Kâhire 1417, III, 422.

¹³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, III, 468

Tefekkür ve akıl: Âl-i İmrân 190 (selim akıl sahipleri), Âl-i İmrân 191 (Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler), Ra'd 19 (selim akıl sahipleri), Mü'minûn 3 (faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler), Furkan 72 (faydasız boş bir şeyle karşılaştıkları zaman, vakar ve hoşgörü ile geçip gidenlerdir)

Sonuç olarak ilgili ayetlerde tekrar sırasına göre infak konusu 20 defa, güzel ahlak 16 defa, sıdk, emânet ve vefâ 11 defa, aile ve iffet 6 defa, nasihat ve şûrâ 5 defa, tefekkür ve akli kullanma 5 defa geçmektedir. Buna göre, özellikle infakın, güzel ahlakın ve sıdkın yüksek tekrar sıklığı aynı zamanda önemlerinin bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Cenab-ı Hakk'a karşı sorumluluk ve topluma karşı sorumlulukla ilgili vasıfların bu şekilde analizinden sonra her iki gruba toplu biçimde bakıldığında birinci gruptaki vasıfların ilgili ayetlerde toplamda 73 defa, ikinci gruptaki vasıfların ise toplamda 61 defa geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla, daha önce bahsedildiği üzere bir müslümanın hem Allah'a (cc) karşı, hem de topluma karşı vazifeleri hem neredeyse bütün ayet gruplarında beraberce yer verilerek dengeli biçimde zikredilmiştir, hem de toplamda bakıldığında iki gruptaki vasıfların tekrar sıklığı birbirine oldukça yakındır. Elbette bu tespitler örnek müslüman fert ve toplumun mezkûr iki sorumluluğun gereklerini dengeli ve dikkatli biçimde yerine getirmesi konusunda önemli mesajlar vermektedirler.

II. AYETLERİN KALKINMA BAĞLAMINDA TAHLİLİ

Geçen bölümde haklarında genel bilgi sunulan ayetlerde geçen müminlerin örnek sıfatlarını bu bölümde kalkınma bağlamında incelemek istiyoruz. Bu sebeple, öncelikle bu sıfatlar iktisâdî, içtimâî ve idârî sahalarda ilgilerine göre üçe ayrılıp kalkınmanın bu farklı boyutları sırayla ele alınacaktır.

A. İktisâdî Sahada Kalkınma

Ayetlerde zikredilen infak, harcamalarda denge ve israf etmeme, îsâr ve yardımlaşma, sıdk, emanet ve ahde vefa, boş iş ve sözlerden uzak durarak zamanı verimli değerlendirme, tefekkür ve akli kullanma özellikle iktisâdî açıdan kalkınmayla alakalı önemli esaslar içermektedirler. İnfak, harcamalarda denge ve israf etmeme, îsâr ve yardımlaşma bir yandan kalkınmanın gelir dağılımı boyutunu, diğer yandan kalkınmanın finansmanı ile alakalı sermaye birikimi boyutunu ilgilendiren konulardır.

Sıdk, emanet ve ahde vefa, yapılan sözleşmelerin güvencesi ve uygulanabilirliği konusuyla ilgili olup kalkınmanın diğer bir önemli boyutunu oluşturmaktadır. Boş iş ve sözlerden uzak durarak zamanı verimli değerlendirme, tefekkür ve akli kullanma ise bir yandan pozitif ilimlerde ilerleyerek bilim ve teknoloji alanlarında gelişme yoluyla kalkınmanın ekonomik büyüme boyutuyla, diğer yandan ise eğitimin iyileşmesi yoluyla kalkınmanın beşerî sermaye boyutuyla yakından ilgilidir. Şimdi sırasıyla bu üç konuyu incelemekte fayda görmekteyiz.

Ayetlerde infak konusunun en fazla işlenen konu olduğu yukarıda görülmüştü. İnfak konusu zaten İslam'ın en çok üzerinde durduğu konulardan biri olarak dikkat çekmektedir. Ayetlerde mala olan sevgiye rağmen infakın yapılması, infakın zekattan ibaret olmadığı, infakın hem bollukta ve hem darlıkta, hem gizli hem de açıktan verilmesi, harcamalarda ifrat ve tefrit arasında dengeli bir yol izlenmesi gibi esaslar zikredilmektedir.¹⁴ İşte infak müessesesi kalkınmanın önemli bir bileşeni olan dengeli gelir dağılımına ulaşmada önemli rol oynamaktadır.

Kalkınma bağlamında infakla ilgili öncelikle belirtilmesi gereken bir husus, Kur'ân-ı Kerim'de bu kadar önemle üzerinde durulan infakın gerçekleştirilebilmesi için ilk etapta belli bir maddi sermaye gerektiğidir. Dolayısıyla, Kur'ân-ı Kerim'de infakla ilgili tüm teşvikler aynı zamanda infakı yapabilmek için **üretken olmaya, çalışmaya, kazanmaya** yapılmış dolaylı teşvikler olarak sayılır. Böylece öncelikle müslümanlara mâlî ibadetleri yerine getirebilmeleri için iktisâdî açıdan güçlü olmaları gerektiikleri hatırlatılmış olur.

Ayet ve hadislerde infak hususunda önemli yönlendirmeler mevcuttur. İnfakın zekatla sınırlı olmadığı noktasında “*Asıl iyilik, ... mala olan isteklerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere vermek, namaz kılmak, zekat vermektir.*”¹⁵ ayetinin yorumunda Beyzâvî, ayette malî ihtiyaç sahiplerine vermek ile zekatın ayrı ayrı zikredilmesinden yola çıkarak infak ile, zekât dışında nâfile sadakaların da kastedildiği görüşünü kaydeder.¹⁶ Pek çok ayet ve hadiste zorunlu infakın ötesinde nâfile infaka da ciddi teşvikler yapılmaktadır.

¹⁴ İnfakla ilgili esasların geçtiği söz konusu ayetler için bir önceki bölümde “Topluma Karşı Görevler” kısmına bakılabilir.

¹⁵ Bakara 177

¹⁶ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, I, 121

Bu kapsamda, Allah Resûlü (s) gıpta edilebilecek iki kişiden birisinin Allah'ın (cc) mal verip de bu malı hak yolunda infak eden kimse¹⁷ olduğunu bildirmiştir. Yine, “*Yüksek el, alçak elden hayırlıdır.*”¹⁸ buyuran Hz. Peygamber (s) ümmetini veren el olmaya davet etmekte, böylece içinde yaşadığı topluma faydalı olan, katkıda bulunan, çalışan, kazanan ve kazancının fazlasını ihtiyaç sahipleriyle paylaşan, üretken ve sosyal sorumluluk duygusuna sahip fertler olmaya yönlendirmektedir. Diğer bir hadis-i şerifte ise kıyâmet gününde arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıftan bir tanesi olarak sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek şekilde gizli sadaka veren kişiye¹⁹ işaret edilmiştir.

İnfak, öncelikli hedefi fakirliği ortadan kaldırmak olan kalkınmanın önemli bir bileşeni olan **gelir dağılımını iyileştirmede** direk bir şekilde önemli bir rol oynar. Nitekim dengeli bir gelir dağılımı sağlanmadan elde edilen ekonomik büyüme tek başına kalkınmayı sağlamaktan uzaktır. Önemli olan toplumun tüm kesimlerinin ekonomik büyümenin kazançlarını dengeli biçimde paylaşmasıdır.²⁰ Öte yandan, infak sayesinde, lise veya üniversitede eğitime devam etmek için ya da küçük çaplı da olsa iş kurmak için maddi desteğe ihtiyaç duyan insanlar aradıkları desteği bularak potansiyelleri âtil kalacak yerde topluma katkıda bulunan, üretken fertler olma fırsatı yakalamaktadırlar. Böylece bir yandan eğitime devam edebilme yoluyla ülkenin diğer türlü âtil kalacak olan beşerî sermayesi harekete geçebilmekte, diğer yandan iş hayatında gerekli desteğe kavuşma yoluyla istihdam ve ekonomik büyüme olumlu bir biçimde etkilenmektedir.

Öte yandan harcamalarda dengeye işaret eden Furkan sûresi 67. ayet-i kerimesi “*Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.*” şeklindedir. Burada harcamaların ifrat ve tefrit arasında dengeli bir çizgide olması istenmektedir. Resûlullah (s) “*Bir müslüman Allah'ın (cc) rızasını umarak*

¹⁷ Buhârî, Zekât 5; İlim 15; Muslim, Salâtu'l-Musafirîn 268; İbn Mâce, Zühd 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 162

¹⁸ Buhârî, Zekat 18; Nafakât 2; Muslim, Zekat 95; Ebû Dâvûd, Suleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sunen*, I-IV, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, Zekât 39; Nesaî, Zekat 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, 301; XVI, 143

¹⁹ Buhârî, Zekat 16; Muslim, Zekat 91; Tirmizî, Zühd 53; Nesaî, Âdâbu'l-Kudât 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 414

²⁰ World Development Report, 2006, *Equity and Development*, World Bank, s. 9

âilesinin geçimini sağlarsa, harcadıkları onun için bir sadaka olur."²¹ buyurarak ailenin tüketim ihtiyaçları için yapılan harcamaların da infak kapsamında olduğunu bildirmiştir. Mezkûr ayet-i kerime bir yandan tüketim harcamalarının kısılmasını, diğer bir ifadeyle, tefriti yasaklar. Nitekim bu hususta Hz. Peygamber (s) "*Geçindirdiği kimseleri ihmal etmesi kişiye günah olarak yeter.*"²² buyurmuştur. Öte yandan, tüketim harcamalarında israfa kaçmak da ayette yasaklanmıştır ki kalkınma bağlamında israf konusu son derece önem arz etmektedir.

Tüketim ve harcamalarda israf sonucu fert planında yeterli tasarruf yapılmasına imkan kalmaz ve bu sebeple toplum planında da kalkınmanın finansmanı için istenen seviyede **sermaye birikiminin** yakalanması mümkün olmaz. Nitekim toplumun ihtiyaç duyduğu yatırımların gerçekleştirilmesi gerekli finansmanın sağlanmasına bağlıdır.²³ Fertler tüm gelirlerini tüketim için harcamayarak tasarruf yapabilmeli, bunun sonucunda toplum çapında biriken tasarruflar, fon fazlası olan fertlerden yatırım yapmak isteyen ancak fon eksiği olan girişimcilere aktarılmalıdır. İşte tüketimde denge ve israf yasağı bu sebeplerden dolayı kalkınma bağlamında oldukça önem arz etmektedirler.²⁴

Hz. Peygamber (s) "*Müslüman olan, rızkı kendisine yetecek kadar olan ve Allah'ın (cc) kendisini kanaat ettirdiği kimse gerçekten kurtulmuştur.*"²⁵ buyurarak müslümanları kanaat sahibi olmaya, böylece tüketimde ölçülü davranmaya çağırmıştır. Yine, diğer bir hadiste Allah'ın

²¹ Buhârî, İmân 41, I, 20; Megâzi 12, V, 83; Nafakât 1, VII, 62; Muslim, Zekât 48, II, 695; Tirmizî, el-Birr ve's-Sıla 42; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/869), *es-Sunen*, Dâru'l-Mugnî li'n-Neşr, Suudi Arabistan, 1. bsk. 1412, İsti'zân 35; Nesaî, Zekat 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, 312; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 3. bsk. 1424, IV, 298; Ebû Dâvûd Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. el-Carud (ö. 204/819), *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dâru Hicr, Mısır 1999/1419, II, 11; İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *El-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (thk. Kemal Yusuf El-Hut), Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1. bsk. 1409, V, 336; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414, X, 50; Tirmizî hadisin hasen sahîh olduğunu belirtmiştir. Şuayb Arnavut da hadisin isnadının sahîh olduğunu kaydetmiştir.

²² Ebû Dâvûd, Zekât 45; Muslim, Zekat 40; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XI, 36

²³ Bahît, Ali Hıdr, *et-Temvilu'd-Dâhilî li't-Tenmiyeti'l-İktisâdiye fi'l-İslâm*, Cidde 1405/1985, s. 71 vd.

²⁴ Özdemir, Recep, *İslam Hukukunda Mülkiyet Teori-İktisab*, Hiperyayın, İstanbul 2018, s. 65.

²⁵ Tirmizî, Zuhd 35; Muslim, Zekat 125

(cc) hoş karşılamadığı şeylerden birinin malın zâyi edilmesi²⁶ olduğu belirtilmiştir. İbn Hacer hadiste geçen malın zâyi edilmesi ifadesinin cumhurun görüşüne göre harcamalarda israf demek olduğunu belirtir.²⁷

İslam'da israf yasağına dikkat çeken diğer bir hadiste Allah Resûlü (s) “*Kibir ve israfa kaçmadan yiyiniz, sadaka veriniz ve giyiniz.*”²⁸ buyurarak müslümanlara tüketimde itidali emretmiştir. Öte yandan, “*Komşusu aç iken, kendisi tok olan (gerçek) mümin değildir.*”²⁹ hadis-i şerifi de müslüman topluma toplumsal sorumluluk şuurunu aşilayarak tüketimde dengeli olmak için diğer bir sâike dikkat çekmektedir. Nitekim, fakirlik problemi içinde olan din kardeşlerini hatırdan tutan bir mümin elbette tüketim tercih ve kararlarında da daha dikkatli olmaya çalışacaktır. Dinimiz sadaka vermekte bile aşırıya gidilmemesini “*Sadakanın en faziletlisi, sadakanın sahibini zengin bırakan (ve fakirliğe düşürmeyen) sadakadır.*”³⁰ nebevî beyanıyla vurgulamıştır. Nitekim kişi sadaka vererek gelir dağılımını iyileştirirken kendisi de fakir duruma düşmemelidir; bilakis gelecekte de infakı sürdürebilecek şekilde maddi güce sahip olmalı, böylece topluma katkıda bulunmayı devam ettirebilmelidir.

Günümüzde tüketim kültürünün büyük ölçüde topluma hakim olduğu müşahede edilmektedir.³¹ Harcamalarda dengeli olmak bir yana, tüketimin borçla finansmanı çok ciddi bir sorun olmuştur. Hz. Peygamber (s)

²⁶ Buhârî, İstikrâz 19; Zekât 54; Edeb 6; Rikâk 22; Muslim, Akdiye 12; Dârimî, Rikâk 38; Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXX, 79

²⁷ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1379, X, 408

²⁸ Nesaî, Zekat 66; İbn Mâce, Libâs 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, 294; Hâkim, Ebû Abdillah Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Mustedrek ale's-Sahihayn* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, IV, 150; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *Şuabu'l-İmân* (I-XIV), Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1423/2003, VI, 315; Ebû Dâvûd Tayâlisî, *Musned*, IV, 19; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, V, 171. Şuayb Arnavut isnâdın hasen olduğunu belirtmiştir.

²⁹ Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî el-Cu'fî (ö. 256/870), *el-Edebu'l-Mufred*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1.bsk, Beyrut 1409/1989, Hadis no:112, I, 52; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dunyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (I-XXV), 1. bsk, Mektebetu İbn Teymiye, Kâhire 1415/1994, XII, 154; Hâkim, *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, IV, 184; Beyhakî, *Sunen*, X, 5; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VI, 164

³⁰ Buhârî, Zekat 18; Nafakât 2; Muslim, Zekat 95; Ebû Dâvûd, Zekât 39; Nesaî, Zekat 60; Ahmed b. Hanbel, Müsned, XII, 301; XVI, 143

³¹ Günümüzde israfın farklı boyutları hakkında geniş bilgi için bkz. Sancaklı, Saffet, “Hadisler Çerçevesinde İsfraf Olgusunun Analizi”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: IV, sayı: 1, (2013), s. 45-86

alesinin gıda ihtiyacı için veresiye yoluyla bir yahudiden gıda almıştır³² ancak bu gibi zarurî ihtiyaçlar dışında, zorunlu olmadıkça tüketimin borçla finanse edilmesini hoş görmemiş, bir defasında bir kafileden yanında parası olmadığı halde borçla bir dana satın aldıktan sonra danayı satmış ve danayı borçla almaktan ötürü pişmanlık ifade ederek “*Bundan sonra yanımda parası olmadan hiçbir şey satın almayacağım*” buyurmuştur.³³ Bu nebevî mesaj özellikle, tasarruf yerine daha çok tüketime yönelik yönlendirmelerin yapıldığı günümüz için çok anlamlıdır.

Kalkınmanın diğer bir önemli boyutu, sıdk, emanet ve ahde vefa gibi mümin sıfatlarıyla yakından alakalı olup yapılan **sözleşmelerin güvencesi ve uygulanabilirliği** meselesidir. İktisâdî işlemler sözleşmelere dayanır. Sözleşmelerin yapılması ise belli bir işlem mâliyeti gerektirir. İşte toplumda hakim olan güven duygusu ya da sağlam bir kurumsal yapı sayesinde sözleşmelerin güvencesi arttıkça sözleşmelere ayrılan kaynaklar tasarruf edilebilecek ve sözleşmelerin işlem maliyeti düşecektir.³⁴ Böylece sözleşmelerin daha az masraflı ve daha rahat yapılması kalkınma için önem taşıyan iktisâdî işlemlerin daha kolay biçimde gerçekleştirilmesine yol açacaktır. Sıdk, emanet ve ahde vefa gibi sıfatlar sözleşmelerin güvencesi ve uygulanabilirliği noktasında toplumda güvenin hakim olmasını sağlayarak kalkınma bağlamında önemli bir fonksiyon üstlenirler.³⁵

İncelenen ayetlerde çeşitli yönleriyle ifade edilen mezkur dürüstlük ilkeleri “*Bizi aldatan bizden değildir.*”³⁶ gibi nebevî mesajlarda da dile getirilmiştir. Yine konuyla ilgili diğer bir hadis şu şekildedir: “*Alışveriş eden iki kişi birbirlerinden ayrılmadıkları sürece serbestliğe sahiptirler. Bunlardan herbiri dürüst davranır ve (bilinmesi gerekli bilgileri) birbirlerine açıklarlarsa, bu alışverişleri kendileri için bereketli olur. Eğer iki taraf (malın kusurunu) gizlerler ve yalan söylerlerse, bu*

³² Buhârî, İstikrâz 1

³³ Ebû Dâvûd, Buyû’ 9; İbn Ebî Şeybe, *El-Musannef*, IV, 468; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 6-7; V, 121; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, XI, 282; Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn*, II, 28; Beyhakî, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, V, 582. Hâkim ve Zehebî bu rivayeti sahîh olarak değerlendirmiş, ancak Şuayb Arnavut isnâdın zayıf olduğunu kaydetmiştir.

³⁴ Arslan, Ünal, *Kurumların İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 79-80.

³⁵ İslam ticaret esasları için bkz. Özdemir, Recep, *İslâm Hukûkunda Ticâret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2015, cilt: XV, sayı: 1, s. 243-273.

³⁶ Tirmizî, Buyû’ 74; İbn Mâce, Ticarat 36; Ebû Dâvûd, İcara 16; Muslim, İman 164

*alışverişlerinde bereket olmaz.*³⁷ Sözleşmelere uyulması konusunda daha net bir ifadeyi “*Ey iman edenler, akitlerinizi yerine getirin.*”³⁸ ayetinde görmek mümkündür. Kurtubî, bu ayeti tefsir sadedinde Hasan-ı Basrî’den naklen ayette geçen akitlerin kapsamına hem Allah Teâlâ’ya karşı hac, oruç gibi vazifelerin, hem de insanların arasındaki alışveriş, kira, nikah gibi muamelelerin girdiğini kaydeder.³⁹ Sonuç olarak, akitlere ve verilen sözlere vefâ, emânete riâyete, şehâdeti doğru yapmak gibi hasletleri hayata geçiren ideal bir mümin toplum aynı zamanda kalkınmanın temini istikametinde önemli bir mesafe kat etmiş olacaktır.

İktisâdî sahada kalkınmayla ilgili ele alınan ayetlerde zikredilen diğer bir önemli tâlimat, boş iş ve sözlerden uzak durarak **zamanı verimli değerlendirme** prensibidir. Zaman gerek dünyevî gerek uhrevî açıdan insanın elindeki en önemli sermayedir. Dünyevî yönüyle düşünüldüğünde, zamanın iyi değerlendirilmesi yoluyla kişi hem kendisine fayda verecek hususlarda kendini geliştirebilir, hem de iştiğal ettiği alanda daha fazla iş yapıp ilerleme kaydedebilir. Bu yönleriyle ele alındığında, zamanı iyi kullanmanın kalkınma bağlamında önemi açıktır. Resûlullah (s), kıyamette insanın hesap vereceği beş ana konudan birisinin ömrünü nasıl geçirdiği olduğunu⁴⁰ belirterek ömür ve zaman sermayesi hususunda çok dikkatli olunmasını bildirmiştir.

Konuyla alakalı diğer önemli bir hadiste “*Kişinin faydası olmayan boş işleri terk etmesi Müslümanlığının güzel olmasındandır.*”⁴¹ buyurularak ayeti kerimelerdeki boş iş ve sözlerden uzak durma yönündeki mesaj pekiştirilmiştir. Mü’minûn sûresinin ilk ayetlerinde namazda huşûnun hemen ardından, ikinci sırada faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirmenin zikredilmesi de önemlidir.

Buhârî, Sahîhi’nde Kitâbu’r-Rikâk’ta ilk hadis olarak “*İki nimet vardır ki insanların çoğu bunları değerlendirme hususunda aldanmıştır. Bu iki nimet sağlık ve boş vakittir.*”⁴² hadisini getirmiştir. İbn Hacer hadisi yorumlarken sağlık ve boş zamanı gerektiği şekilde kullanamayanların

³⁷ Buhârî, Buyû’ 22; Muslim, Buyû’ 47; Tirmizî, Buyû’

³⁸ Mâide 1

³⁹ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 32

⁴⁰ Tirmizî, Kıyâmet 1; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, X, 8; Beyhaki, *Şuabu’l-İman*, III, 277

⁴¹ Tirmizî, Zühd 11; İbn Mâce, Fiten 12; Beyhaki, *Şuabu’l-İman*, VII, 54

⁴² Buhârî, Rikâk 1, VIII, 88; Tirmizî, Zühd 1, IV, 550; İbn Mâce, Zühd 15, II, 1396; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 177

sanki bu iki şeyi gerçek fiyatından daha aşağıya satarak zarar ettiklerini, ayrıca fikirlerinin de övülmeye layık olmadığını belirterek hadiste geçen “ğabn” kelimesinin her iki anlamıyla da kullanılabileceğini belirtir. Yine Tîbî’den naklen Hz. Peygamber’in (s) mükellefi sermayesine kâr arayan bir tâcire benzettiğini, sermayesinin sağlık ve boş zaman olduğunu, dünya ve ahiretin iyiliğini kazanmak için iman ve nefisle mücahede vasıtasıyla Cenabı Hakk’la ticaret yapması gerektiğini ifade eder.⁴³

Âl-i İmrân sûresi 190 ve 191. ayetlerde gece ve gündüzün değişimi ve göklerin ve yerin yaratılışı üzerine tefekkür ve selim akıl sahibi olma hususları vurgulanmaktadır. İbn Kesîr selim akıl sahiplerini, eşyayı hakikatiyle idrâk edebilen zeki ve tam akıl sahipleri olarak açıklar.⁴⁴ Böylece, kâinât kitabını araştırarak pozitif ilimlerde ilerlemek teşvik edilmektedir. Bu şekilde **bilim ve teknoloji** alanlarında gelişme sağlanması, teknoloji seviyesinin üretimin bir girdisi olması hasebiyle ekonomik büyümede etkili olacaktır. Diğer yandan, eğitim alanındaki gelişmeler kalkınmanın **beşerî sermaye** boyutuyla yakından alakalı olup eğitim-kalkınma ilişkisi bu alanda yapılan araştırmalarca ortaya konmuştur.⁴⁵ Eğitim, kalkınma için en önemli faktör olan insan kaynağının gelişmesini temin ederek beşerî sermayeyi güçlendirmektedir.

Tefekkür bir yandan kainat kitabını düşünerek marifetullaha ulaşmaya önemli bir vesile olur, nitekim kainat Cenabı Hakk’ın varlık ve birliğine işaret eden delillerle doludur. Diğer yandan, matematik, fizik, kimya gibi pozitif ilimlerde gelişme ancak kâinatı dikkatlice araştırmaya ve ciddi bir gayret göstermeye bağlıdır. Allah (cc) kainatın işleyişi için bir takım kanunlar vaz’ etmiş, bu kanunları araştırıp öğrenerek onlardan faydalanabilme yollarını keşfeden toplumlar bu şekilde maddî terakki sağlamışlardır. Nitekim günümüzde Batının yakaladığı kalkınma seviyesi, büyük ölçüde Avrupa’nın son asırlarda pozitif ilimlerde yaptıkları ciddi çalışmalar sonucu olmuştur.

Kur’ân-ı Kerim’in nüzûlü sırasında ilk inen ayet okumayı emrettiği (Alak 1) gibi Kur’ân’da insanı araştırmaya, düşünmeye, kainatı tetkik etmeye sevk eden pek çok ayetin mevcut olması dikkat çekicidir.⁴⁶

⁴³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XI, 230

⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 184

⁴⁵ Kurtkan, Amiran, *Sosyolojik Açıdan Eğitim Yolu ile Kalkınmanın Esasları*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 67 vd.

⁴⁶ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Gülbe, Osman, *Kur’ân-ı Kerim’de Düşünmeye*

Ahkamla ilgili ayetlere kıyasla çok daha fazla sayıda ayetlerde nazarlar kainattaki mükemmel işleyişe çevrilerek insanlara düşünme, akli kullanma hatırlatılır. Böylece müslümanların bu alanda araştırma ve tetkik yapmalarının önemi üzerinde durulur. Yine Kur'ân-ı Kerim'de kaleme ve yazdıklarına yemin edilmesi⁴⁷ ve bir sûreye Kalem isminin verilmesi üzerinde düşünülmesi gerekli önemli noktalar. Hz. Peygamber'in (s) **eğitime** verdiği önemle ilgili bir kaç örnek zikretmek faydalı olacaktır. Buhârî, Sahîhi'nde Kitâbu'l-İlim'de "*Devlet Başkanının Kadınlara Vaaz Etmesi ve Kadınların Eğitimi*"⁴⁸ ismiyle bir bâb açarak Resûlullah'ın (s) kadınlara vaaz etmesiyle ilgili örnek bir vaka zikreder.⁴⁹ Yine, Buhârî, Kitâbu'l-İlim'de "*İlim için Kadınlara Özel Gün Ayrılır mı*"⁵⁰ ismiyle diğer bir bâb açarak burada Hz. Peygamber'in kadınlara ilim için özel bir gün tayin etmesiyle ilgili bir rivayeti nakletmiştir. Bu hadis-i şerifler özellikle İslam'ın başlangıcı döneminde kadınların eğitimine verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hz. Peygamber (s) Bedir savaşı esirlerinden fidye için maddi imkanı olmayanların Ensar'ın çocuklarına yazı yazmayı öğretmek karşılığı serbest kalmasını sağlamıştır.⁵¹ İbn Sa'd'ın Tabakât'ında verilen bilgilere göre Mekkeliler yazabiliyorlar, Medineliler ise yazamıyorlardı. Resûlullah (s) Bedir esirlerinden hiç malı olmayanların, Medineli on çocuğa yazı yazmayı öğretmesi karşılığında serbest bırakılmasını emretti. Zeyd b. Sâbit'in de bu şekilde yazıyı öğrenen Ensâr arasında olduğu belirtilmiştir.⁵² Bu nakillerde ise Hz. Peygamber'in (s) çocukların eğitimine verdiği öneme işaret edilmektedir.

Ubâde b. Sâmit (r), Suffe ehlerinden bazı insanlara yazı yazmasını ve Kur'ân'ı öğrettiğini nakletmiştir.⁵³ Ayrıca, kaynaklarda Resûlullah'ın (s)

Yönelik Kavramlar, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

⁴⁷ Kalem 1

⁴⁸ Buhârî, İlim 32

⁴⁹ Buhârî, İlim 32; Ebvâbu'l-Îdeyn 8; Müslim, Salatu'l-Îdeyn 2; İbn Mâce, İkâmetu's-Salât 155

⁵⁰ Buhârî, İlim 36

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 92; Hâkim, *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, II, 152; Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, VI, 206; Hâkim isnadın sahîh olduğunu belirtir. Şuayb Arnavut ise hadis için hasen değerlendirmesini yapmıştır.

⁵² İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, II, 22.

⁵³ Ebû Dâvûd, Buyû' 37; İbn Mâce, Ticârât 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 363; Hâkim, *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, II, 48; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 341

Abdullah b. Saîd b. el-Âs (r) isimli sahabîye Medine'de halka yazıyı öğretmek vazifesini verdiği bilgisi mevcuttur.⁵⁴ Bu haberlerde ise genel halkın eğitimine yönelik bir faaliyet görülmektedir. Kettânî, et-Terâtibu'l-İdâriyye isimli eserinde “Hz. Peygamber (s) zamanında halka yazıyı öğretenler” şeklinde bir bölüm koyarak burada yukarıda verilen nakilleri de içeren konuyla ilgili mâlumat sunmuştur.⁵⁵ Sonuçta Hz. Peygamber (s) zamanında Medine'deki müslümanların eğitimiyle ilgili çeşitli görevlendirmeler ve faaliyetler dikkat çekmektedir.

B. İçtimâî Sahada Kalkınma

Yukarıda zikredilen ayetlerde içtimâî alanla ilgili başlıca şu vasıflar yer almaktadır: İnfak, sıdk, emânete riâyet, ahde ve nezre vefa, güzel ahlak kapsamında kardeşlik, merhamet, birbirlerini sevme, öfkeyi yutmak, insanları af, tevazu, Allah'ın (cc) emrettiği bağları koruma, kötülüğü iyilikle uzaklaştırma, cahillerle tartışmama, müslümanlar için dua etme, aile hayatı kapsamında iffet, dualarında ailenin iyiliğini isteme, haksızlık karşısında yardımlaşma, istişare, emr bi'l-ma'rûf ve nehy an'il-münker. Bu vasıfların tümü, sosyal dokunun güçlenmesine katkı sağlayarak “*Müminin mümine bağlılığı, taşları birbirine kenetleyen duvar gibidir*”⁵⁶ nebevî beyanında ifadesini bulan örnek müslüman toplumun kardeşlik ve dayanışma ruhunu ortaya koyar. Bu güçlü sosyal doku ise kalkınma bağlamında “sosyal sermaye” kavramıyla ifade edilen toplumda fertler arası karşılıklı güven yoluyla sosyoekonomik kalkınmaya aşağıda izah edileceği şekilde önemli katkılarda bulunur. Şimdi mezkûr vasıfları kalkınma bağlamında kısaca incelemekte fayda olacaktır.

İnfak gelir dağılımını iyileştirme yanında toplumsal dayanışma ve kardeşlik duygularının güçlenmesinde son derece önemlidir; çünkü devletin ihtiyaç sahiplerine yardımının yanı sıra, toplumun diğer kesimlerinin de gönüllü bir şekilde, devlete ihtiyaç bırakmadan fakirlere el uzatması daha anlamlı ve kardeşlik duygularının gösterilmesinde daha etkilidir.

⁵⁴ İbn Abdulber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*; thk. Ali Muhammed Bicavi, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412, III, 920.

⁵⁵ Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed Hasenî İdrîsî (ö. 1382/1962), *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, I, 108

⁵⁶ Buhârî, Salat 88; Edeb 36; Muslim, Birr 65; Tirmizî, Birr ve Sila 18; Ahmed b. Hanbel, Musned, XXXII, 400; Beyhakî, Şuabu'l-İman, X, 86

“**Sosyal sermaye**” kavramı kalkınma literatüründe nispeten daha yakın zamanlarda ortaya çıkmış ve kalkınma üzerindeki etkileri araştırmalara konu olmuştur. Sosyal sermaye, “kişi ve kurumlar arası güvene dayalı ilişkilerin, ekonomik etkinliğe ve üretime yansımaları” şeklinde açıklanmaktadır.⁵⁷ Sosyal sermayenin kalkınmaya etkisi hakkında Arslan şu önemli tespitleri yapmaktadır: “İktisâdî ajanlar, güven olgusunun yüksek olduğu toplumlarda, ayrıntılı sözleşmelere ve kendileri ile haklarını korumak için yüksek maliyetlere katlanmak zorunda kalmayacaklardır. Öte yandan, güven duygusunun gelişmemiş olduğu toplumlarda yönetici, zamanını araştırmalara ve buluşlara ayırmak yerine, daha çok denetim üzerinde yoğunlaşacaktır... Sonuç olarak, güven, sosyal kurumsal yapıyı, sosyal ve kurumsal yapı da iktisâdî büyümeyi etkilemektedir. Güven olgusunun yüksek olduğu toplumlarda fizikî ve beşerî sermaye birikimi ve teknolojik gelişim yüksek; işlem maliyeti düşük olacaktır. Bu nedenle, ekonomik performans yüksek olacaktır.”⁵⁸ Kunduracı ise, güven sayesinde toplumda öbür türlü âtil kalacak olan potansiyellerin harekete geçeceğini, fertler arası etkileşimin çok daha güçleneceğini, bütün bunların ekonomik hayatı canlandırdığı gibi güvenli bir yatırım ortamı oluşmasına da yol açacağını belirtmektedir.⁵⁹ Anlaşıldığı üzere, fertler arasında karşılıklı güvenin hâkim olduğu toplumlarda ekonomik işlemler daha az maliyetle, daha hızlı ve daha kolay yapılabilen, böylece kalkınma bağlamında iktisâdî hayatın işleyişi çok daha verimli hale gelebilmektedir.

Sosyal sermayenin oluşmasında önemli rol oynayan sıdk, verilen söze vefâ ve emânete riâyet, iktisâdî hayatta önemli oldukları gibi içtimâî hayatta da son derece önemlidirler. Zaten toplumda **karşılıklı güven duygusu** ancak bu sayılan sıfatların hayata geçirilmesi sonucu oluşabilir. “*Emaneti olmayanın imanı da yoktur.*”⁶⁰ nebevî mesajı tam da güvenilirliğin İslam’daki merkezî rolüne vecîz bir biçimde işaret etmektedir. Hadisi rivayet eden Enes b. Mâlik (r) Hz. Peygamber’in (s) ne

⁵⁷ Karagül, Mehmet, Mahmut Masca, “Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Bahar 2005, s. 39.

⁵⁸ Arslan, Ünal “*Kurumların İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi*”, s. 105-106

⁵⁹ Kunduracı, Nevzat Fırat, “İslam Medeniyetinin Oluşumunda Sosyal Sermaye”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012 Sayı 33, s. 196

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XIX, 375; XX, 32; XX, 423; XXI, 231; Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, VI, 471; IX, 387; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, VI, 196; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, VI, 159; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 422; Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini tahkik eden Şuayb Arnavut hadisin hasen olduğunu belirtir.

zaman hutbe verse bu sözü söylediğini belirterek konunun önemini ortaya koymaktadır. Yine, “*Müslüman elinden ve dilinden Müslümanların güvende oldukları kişidir.*”⁶¹ nebevî beyanı güvenin bir müslüman için olmazsa olmaz bir vasıf olduğuna işaret etmektedir. Sıdk, emânet ve vefâ konusunun müminlerin karakteristik özelliklerinin anlatıldığı ayetlerde on bir defa geçmesi ve şehâdetlerinde doğru olmaları, yaptıkları nezirlere vefâlı olmaları gibi ilgili hususların da ayetlerde ayrıca vurgulanması gayet açık bir biçimde güvenilirliğin bir müslüman için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Güzel ahlak kapsamında ayetlerde geçen vasıflar, müslüman toplumun son derece birbirine bağlı olduğunu ve hakîkî mânâda kardeşliğin hâkim olduğunu göstermektedir. Böyle bir kardeşlik duygusu ve dayanışma şuru taşıyan insanlar zaten karşılıklı güven içerisinde hareket edeceklerdir. Bahsettiğimiz birlik ve beraberliği şu hadisi şerif net bir şekilde ifade etmektedir: “*Bütün müminleri birbirlerine merhamette, karşılıklı sevgi ve yardımlaşmada sanki bir vücut gibi görürsün. O vücudun bir organı hastalanınca, vücudun diğer organları, birbirlerini uykusuz kalarak ve ateşi yükselmek suretiyle hasta organın acısına ortak olmaya çağırırlar.*”⁶²

Bu kapsamda, Hz. Peygamber’in (s), eşi Hz. Hatice (r) tarafından sayılan ve içtimâi mesuliyet şuurunu yansıtan şu özellikleri konumuzla yakından alakalıdır: “*Çünkü sen akrabana bakarsın, işini görmekten âciz olanların yardımına koşarsın, fakire verir, kimsenin kazandıramıyacağını kazandırırın, misafiri ağırlarsın, başa gelen sıkıntılı olaylarda halka yardım edersin.*”⁶³ Böyle bir sosyal sorumluluk duygusu taşıyan fertler elbette güçlü bir sosyal sermayenin oluşmasında son derece etkili olacaklardır.⁶⁴ Yine, “*Aç olanı doyurun, hastayı ziyaret edin, esirin esirlik bağlarını çözün.*”⁶⁵ hadisi, makalemizde ele alınan ayeti kerimelerde bahsi

⁶¹ Tirmizî, İman 12; Nesâî, İman 8; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XIV, 499; Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn*, I, 54.

⁶² Buhârî, Edeb 27; Muslim, Birr 66; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXX, 323; Beyhakî, *Şuabu’l-İman*, X, 85; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII, 89; İbn Hibbân, *Sahih*, I, 469.

⁶³ Buhârî, Bed’u’l-Vahy, 1; Muslim, İman 252; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XLIII, 52; Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn*, III, 202; Beyhaki, *Sunen*, IX, 10.

⁶⁴ Sosyal sorumluluk duygusunun modern toplum için önemini ele alan bir çalışma için bkz. Çalgan, Mehmet Ali, “İstiş’âru’l-Mesûliyyeti’l-İctimâiyye fi’l-İslâm ve Ehemmiyyetuhu li’l-Muctemei’l-Muâsır”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Mart 2015, Sayı 3, s. 26-43.

⁶⁵ Buhârî, İyâdetu’l-Marîz, 4; Ebû Dâvûd, Cenaiz 11.

geçen hususların Hz. Peygamber (s) tarafından bir kez daha seslendirilmesidir.

Resûl-i Ekrem (s) “*Birbirinizi kıskanmayın. Müşteri kızdırtmayın. Birbirinize karşı kötü his beslemeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Biriniz diğerinin pazarlığı üzerine satış yapmasın. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz. Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez; onu yardımsız bırakmaz; onu küçük görmez.*”⁶⁶ sözleriyle ideal bir müslüman toplumdaki sosyal münasebetlerde yakalanması gereken seviyeye işaret buyurmaktadır.

“*Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları (Muhacirleri) kendilerine tercih ederler.*”⁶⁷ ayetiyle ifadesini bulan diğergamlık, Muhacirlere kucak açan Ensar tarafından hayata geçirilmiştir. Sebebi nüzûluyla ilgili olarak Resûlullah'ın (s) gönderdiği bir müslümanı evinde ağırlayan bir Ensarînin eşiyle beraber, çocukları ve kendileri yemek yemeyerek akşam yemeğini misafirlerine ikram etmelerini anlatan rivayet, aslında tüm Ensar tarafından gösterilmiş olan misafirperverliğin ve diğergamlığın müşahhas örneklerinden sadece bir tanesidir.⁶⁸ Ensarın kendilerine karşı gösterdiği bu son derece sıcak yakın alaka karşısında Muhacirler Resûl-i Ekrem'e (s) gelerek duygularını şöyle ifade etmişlerdir: “*Kendilerine misafir olduğumuz bu Ensâr kardeşlerimiz kadar çok olan şeyden bolca dağıtan, azı da en iyi şekilde paylaşan bir toplum görmedik. Sıkıntılarımızı giderdiler, mutluluklarına bizi ortak ettiler. Hatta bütün sevapları alıp götüreceklerinden korktuk.*”⁶⁹

Müslüman toplumun kardeşliğinin hayata geçirilmiş bir örneğini Hz. Peygamber'in (s) Muhacirlerle Ensar arasında yaptığı muâhât (kardeşlik) uygulamasında görmek mümkündür. Mallarını Mekke'de bırakarak hicret eden Muhacirlerin en zor anlarında herşeylerini onlarla paylaşmak isteyen Ensarın ortaya koydukları modelin, konumuzla ilgili çok önemli mesajlar verdiği açıktır. Bu kapsamda, Medinenin en zenginlerinden biri olan Sa'd b. Rabî' (r) kardeş olduğu Abdurrahmân b. Avf'a (r) malının yarısını vermeyi teklif etmiştir, o ise kabul etmemiş, kendi emeğiyle pazarda

⁶⁶ Muslim, el-Birr ve's-Sıla 32; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XVI, 60; Beyhaki, *Şuabu'l-İman*, IX, 42

⁶⁷ Haşr 9

⁶⁸ Buhârî, Tefsir 305; Menâkibu'l-Ensâr 10; Muslim, Eşribe 173; Hâkim, *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, IV, 145.

⁶⁹ Tirmizî, Sıfatu'l-Kiyâme ve'r-Rekâik ve'l-Vera' 44; Ebû Dâvûd, Edeb 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 60. Tirmizî hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.

çalışmak istemiştir.⁷⁰ Kaynaklarda Muhacirlerin istihdam sorununa nasıl çözüm getirildiğine dâir bilgiler mevcuttur. Sahîh-i Buhârî'de geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber (s) Muhacirler'le Ensar arasında Muhacirler'in Ensar'a ait hurma bahçelerinde çalışmaları ve Ensar'ın elde edilen ürünü Muhacirler'le paylaşmaları esasına dayanan bir anlaşma yapmıştır.⁷¹ Sahîh-i Müslim'de geçen bir rivayete göre ise, Hayber fethi sonrasında Muhacirler, Ensar'ın kendilerine verdiği bazı malları, artık maddî durumları iyileştigi için îade etmişlerdir.⁷²

Muâhât projesi Hz. Peygamber'in (s) Medine'ye gelir gelmez attığı, Medine pazarının kurulması ve Medine Vesîkası'nın yazılması gibi, önemli adımlardan biri olarak yeni oluşan Müslüman toplumun gelişiminde ve sosyal bütünlüğün temininde çok önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. İbn Hişâm'ın bildirdiğine göre Resûlullah (s), Muhacirler'e ve Ensar'a Allah (cc) yolunda ikişer ikişer kardeş olmalarını söylemiştir.⁷³ İbn Sa'd, kardeşliğin yardımlaşma ve aileden önce mirasa hak kazanma esasına dayandığını ve kırk beş Muhacir ile kırk beş Ensar arasında kurulduğunu kaydeder. Bedir savaşı sonrasında inen Enfal sûresi 75. ayet ile miras hükmü kalkmış, yardımlaşma ise devam etmiştir.⁷⁴ Suheyli, muâhâtın amacının Muhacirlerin hissettikleri gurbet duygusunu azaltmak, aileden ayrılmanın üzüntüsünü hafifletmek, müslümanları birbiri ile güçlendirmek olduğunu belirtir.⁷⁵ İbn Hacer ise muâhâtın Medine'ye hicretten sonra başladığını ve insanlar müslüman oldukça veya Medine'ye geldikçe devam ettiğini ifade eder.⁷⁶ Sonuç olarak, kardeşlik projesi Medine'deki ilk müslüman toplumda güçlü bir sosyal sermaye oluşumunda son derece etkili olmuş ve müminlerin örnek vasıflarının zikredildiği ayetlerde geçen özelliklerin pratikte uygulanmasının müşahhas bir örneğini teşkil etmiştir.

⁷⁰ Buhârî, Buyû' 1; Tirmizî, Birr ve Sıla 22

⁷¹ Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr, 3.

⁷² Müslim, el-Cihâd ve's-Siyer, 70; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc* (I-XVIII), 2. bsk., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392, XII, 98.

⁷³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Siretu'n-Nebevî*, thk. Mustafa es-Sekka, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1955, I, 504-505.

⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 238

⁷⁵ Suheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (ö. 581/1185), *er-Ravzu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1421, IV, 178.

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 271

C. İdârî Sahada Kalkınma

İncelenen ayetlerde idârî sahayla ilgili olarak şu vasıflar yer almaktadır: sıdk, şûrâ, emr bi'l-ma'rûf ve nehy an'il-münker (yöneticiye nasihatla ilgili olarak), öfkeyi yutmak ve insanları af (yönetici açısından⁷⁷), emanete riayet. Kalkınma bağlamında idarecinin mesuliyeti kapsamında sıdk ve emanete riayet ve katılımcı yönetim kapsamında şûrâ ve yöneticiye nasihat özel önem taşımaktadır.

İdarecilik büyük bir mesuliyet gerektiren bir pozisyonudur. Resûl-i Ekrem (s) idareciliğin ağır mesuliyetini ashabına yeri geldikçe vurgulamış, bu konuda hırslı olmamalarını istemiştir. İlgili bir rivayette, Ebû Zer (r): Yâ Resûlallah! Beni (idareci olarak) görevlendirmez misin? deyince Hz. Peygamber (s) eli ile omuzuna vurmuş ve “*Ey Ebu Zer! Sen zayıfsın. Bu iş ise bir emânettir. Gerçekten kıyamet gününde o utanç ve pişmanlıktır. Yalnız onu hakkı ile alarak görevini tam olarak yapan dışında*”⁷⁸ buyurarak yöneticiliğin aslında bir emanet olduğuna dikkat çekmiş ve büyük bir sorumluluk içerdiğini bildirmiştir. Yine, idarecilik görevinin bir emanet olarak görülmesi ve samimiyet gerektirdiği ile ilgili şu nebevî beyan önemlidir: “*Müslümanların işlerini üstlenip sonra da onlar için çalışmayan ve hayırhah olmayan hiç bir yönetici yoktur ki, onlarla birlikte cennete girebilsin*”⁷⁹

Kalkınma bağlamında “**iyi idare**” konusu, kalkınmanın diğer bir önemli boyutunu oluşturmaktadır. Örneğin, Dünya Bankası 1992 senesinde “İdare ve Kalkınma” ismini taşıyan yıllık raporunda idarecinin mesuliyeti kapsamında hesap verebilirlik ve şeffafiyet konularını incelemiştir.⁸⁰ Birleşmiş Milletler’in bir raporuna göre ise iyi idarenin başlıca ilkeleri hesap verebilirlik, katılımcı yönetim, hukukun üstünlüğü, sorumluluk ve şeffaflıktır.⁸¹ Kalkınma sürecinde en önemli faktör insan faktörü olup iyi idare ise sonuç itibariyle insan faktörünün iyi değerlendirilmesi ve yönlendirilmesi anlamına geldiğinden dolayı

⁷⁷ “Onları affet. Onlar için Allah’tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et.” (Âl-i İmrân 159) ayetiyle Cenabı Hakk, Resûlü’nden (s) ashabına bağışlayıcı ve yumuşak davranmasını istemektedir. Bu aynı zamanda, her idarecinin taşıması gereken önemli bir hususiyettir.

⁷⁸ Muslim, İmâre 16; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXV, 404.

⁷⁹ Muslim, İman 229; İmâre 22

⁸⁰ World Bank, “*Governance and Development*”, 1992

⁸¹ <http://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf> Erişim tarihi: 29.01.2016

kalkınma sürecinin başarısında büyük öneme sahiptir.⁸² Öte yandan, iyi idarenin önemli bir bileşeni bahsi geçtiği üzere **katılımcı yönetim** prensibidir. Araştırmalara göre, katılımcı bir yönetim tarzı olan demokrasi ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.⁸³ Farklı ülkelerin kalkınmışlık seviyelerinin neden farklı olduğu konusunda bir teze göre ise ülkelerin katılımcı iktisâdî ve politik kurumlara sahip olmaları zaman içinde kalkınmalarının önünü açarken sadece elit bir kesimin yararına işleyen kurumlara sahip olmaları da kalkınma sürecini sekteye uğratmaktadır.⁸⁴

“Onların işleri, aralarında danışma iledir”⁸⁵ ayeti kerimesi ideal müslüman toplumda karar alımlarında istişârenin önemine işaret etmektedir. Râzî, müslümanların bir olayla karşılaştıklarında toplanıp istişâre yaptıklarını, tek bir fikirle yetinmeyip, ortak bir karara varmadıkça harekete geçmediklerini ve böylece Cenabı Hakk’ın övgüsüne mazhar olduklarını belirtir.⁸⁶ Kutub’a göre bu ayetler aslında Mekke döneminde inmiş olmalarına rağmen şûrâ ilkesine yer verilmesi, istişârenin müslüman toplumun ayrılmaz bir parçası olmasından dolayıdır. Dolayısıyla Medine’de bir devlet tesis edilmeden önce bile müslümanlar bu prensipi sosyal hayatlarının bir parçası yapmak zorundaydılar.⁸⁷

Kurtubî, mezkur ayetin yorumunda Ensar’ın din olarak İslam’ı seçmelerinde olduğu gibi, kararlarını genellikle istişâre ile aldıkları hakkında çeşitli görüşler zikreder. Hz. Peygamber (s) ahkâm konularında olmasa da savaş gibi konularda çok defa sahâbenin (r) görüşlerine başvurmuştur. Sahâbe (r) de Hz. Peygamber’den (s) sonra ahkâm konuları dâhil olmak üzere pek çok konuda istişâre ile karar almışlardır. Örneğin, Hz. Ebu Bekir’in (r) halife seçimi, dinden dönen kabilelerle savaşma, dedenin mirası, içki haddinin miktarı, savaş kararları gibi konular hep istişâre ile çözüme kavuşturulmuştur. Kurtubî ayrıca istişârenin sosyal

⁸² Kalkınma-iyi yönetim ilişkisi hakkında önemli bir çalışma için bkz. Adalı, Sacid, “Maddi Kalkınmada Yönetim ve Faziletli Yöneticilerin Rolü”, İktisadi Kalkınma ve İslam, 1987, s. 37-48

⁸³ Arslan, Ünal “Kurumların İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi”, s. 99. Politik güç eşitliği-kalkınma ilişkisi için bkz. World Development Report, 2006, *Equity and Development*, World Bank, s. 7-9

⁸⁴ Acemoğlu, Daron, Robinson, James, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, New York 2012, s. 398.

⁸⁵ Şûrâ 38

⁸⁶ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, XXVII, 603

⁸⁷ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, V, 3160

hayatta ehemmiyetine dair “*İdarecileriniz iyi kimselerden, zenginleriniz cömert kişilerden olduğu ve işleriniz aranızda istişâre ile yürütüldüğü durumda yeryüzünde yaşamamız toprak altına gitmenizden daha hayırlıdır.*”⁸⁸ şeklindeki nebevî beyanı zikreder.⁸⁹

İbn Kesîr ise, Hz. Peygamber’in (s) istişâre prensibini hayata geçirdiği gibi Hz. Ömer’in (r) de yaralandığında kendisinden sonraki halifeyi, seçtiği altı kişinin konu hakkında istişârelerinin sonucuna bıraktığını belirtir.⁹⁰

Ebû Hureyre (r) “*Resûlullah’dan (s) daha çok arkadaşlarıyla istişâre eden bir kimse görmedim.*”⁹¹ diyerek Hz. Peygamber’in istişâre konusundaki örnekliğine ve hassasiyetine dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber (s) pek çok önemli konuda sahâbenin fikirlerine başvurmuştur. Bunlar arasında Bedir savaşına çıkma⁹², savaş sonrası Bedir esirleri konusunda⁹³, Uhud savaşı için Medine’de kalıp kalmama⁹⁴, Hendek savaşında Medine’nin korunması için hendek kazılması⁹⁵, Hudeybiye anlaşması gereği geri dönme esnasında Allah Rasûlü’nün (s) eşi Ümmü Seleme (r) ile yaptığı, sahâbenin kurban kesme ve saçını kısaltması konusu⁹⁶, ifk hadisesi hakkında⁹⁷ ve ezanın nasıl olacağı⁹⁸ gibi pek çok konu sayılabilir. Huneyn sonrası Hevâzin kabilesinin esirlerini müslüman olmaları üzerine serbest bırakma konusunda Allah Resûlü (s), sahâbenin fikrini ve onayını almak istemiş, ancak müslümanlar kalabalık olduklarından umumun görüşünü tespit etmek zor olacağı için her kabilenin bu meseleyi aralarında görüşmelerini ve arîf denilen yetkilileri aracılığıyla kararlarını kendisine iletmelerini istemiştir.⁹⁹ Böyle bir metot

⁸⁸ Tirmizî, Fiten 78

⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur’ân*, XVI, 36-38

⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîm*, VII, 211. Ayrıca, Kur’an’da şûrâ kavramı hakkında bkz. Tezcan, Tuğrul, “*Kur’an’da Şûra Kavramı ve Çağdaş Yorumları*”, Basılmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

⁹¹ Tirmizî, Cihad 34

⁹² İbn Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I, 614-615.

⁹³ Tirmizî, Cihad 34; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, VI, 138; Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn*, III, 24

⁹⁴ Buhârî, *İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sunne*, 28.

⁹⁵ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târihu’l-Rusul ve’l-Mulûk*, Dâru’t-Turâs, Beyrut, 2. bsk, 1387, II, 566

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXI, 212

⁹⁷ Buhârî, *İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sunne*, 28

⁹⁸ İbn Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I, 509

⁹⁹ Buhârî, *Ahkâm* 26; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXI, 230

izlenerek iki aşamalı bir şekilde ve daha geniş ölçekte umumun fikrine müracaat edilmiştir. Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber (s) uygun olan her durumda katılımcı bir yönetim tarzını takip etmiş, istişâre mekanizmasını tam anlamıyla hayata geçirmiştir.

Yöneticinin katılımcı bir idare anlayışı uygulamasının bir parçası olarak insanların da rahatlıkla yöneticilere yaklaşabilmeleri, bir yanlışlık gördüklerinde gerekli saygı çerçevesinde bunu aktarabilmeleri veya yapılması gereken bazı hususları ters tepki almadan ifade edebilmeleri son derece önemlidir. Bu bağlamda, “*Din, Allah’a (cc), Resülü’ne, müslümanların yöneticilerine ve tüm müslümanlara karşı samimiyet ve nasihattir.*”¹⁰⁰ hadisi şerifi müslümanların yöneticilere karşı etkileşimlerine dair önemli mesajlar vermektedir. Nevevî’ye göre “*Hac Arafattır*” hadisi haccın direğinin ve büyük kısmının arafat olduğunu ifade ettiği gibi bu hadis de nasihat ve samimiyetin dinin direği ve temel bir parçası olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ İbn Hacer, müslümanların yöneticilerine samimiyet göstermesi ve nasihat etmesi ile kasdın, işlerinde onlara yardımcı olmak, gaflet etmeleri halinde onları uyarmak, bir hata yaptıklarında kusurlarını gidermek, insanları onlara meylettirmek ve zulüm yaparlarsa en güzel bir şekilde onları engellemek olduğunu belirtir.¹⁰²

İslam alimleri de yaşadıkları dönemlerin hükümdarlarına nasihat niteliğinde çeşitli eserler yazmışlar ve bu tür eserlere “nasîhatu’l-mulûk” gibi çeşitli isimler verilmiştir. Örneğin, İmam Gazzâlî, Melikşah’ın oğlu Muhammed Tapar (h. 498) için “*et-Tibru’l-mesbûk fî nasîhati’l-mülûk*” isimli kitabı yazmıştır.¹⁰³

Sonuç olarak, gerek idare görevinin bir emanet olarak telakki edilerek mesuliyetinin bilincinde olmak, gerekse katılımcı yönetim anlayışını hayata geçirmek hem örnek müslüman toplumun mühim bir özelliği, hem de kalkınmanın önemli bir unsurudur.

¹⁰⁰ Muslim, İman 95; Ebu Dâvud, Edeb 66; Nesaî, Biat 31; Ahmed b. Hanbel, Musned, XXVIII, 138

¹⁰¹ Nevevî, *el-Minhâc*, II, 37

¹⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 138

¹⁰³ Yavuz, Adil, “Gazzâlî’nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 34, s. 14-15.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de örnek Müslüman fert ve toplumun hatları çizilirken zikredilen vasıflar, müminin Cenâbı Hakk'a karşı vazifelerini bildirdiği gibi toplumsal hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili önemli yönlendirmeler de içermektedir. Nitekim ilgili ayetlerde geçen vasıflar incelendiğinde ayet gruplarının çok büyük çoğunluğunda müminin hem Cenâbı Hakk'la, hem de toplumla ilişkisine değinen vasıfların beraberce yer aldıkları ve böylece müminin bu her iki vazife türüne gerekli hassasiyeti dengeli biçimde göstermesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Birinci grupta ibadet, dua ve itaat, namaz, iman, sabır, zikir ve saygı gibi hususlar ikinci grupta ise infak, güzel ahlak, sıdk, emânet ve vefâ, aile ve iffet, nasihat ve şûrâ, tefekkür ve akli kullanma gibi hususlara vurgu yapıldığı görülmüştür.

İktisâdî sahada, infak bir yandan Müslümanları üretkenliğe sevk etmekte, diğer yandan gelir dağılımını iyileştirmektedir. Harcamalarda denge ve israf etmeme, fert planında tüketimde ölçülü olmaya sevk etmekte ve böylece toplum planında hayata geçirildiği zaman kalkınmanın finansmanı için gerekli sermaye birikimini temin etmektedir. Sıdk, emanet ve ahde vefa, yapılan sözleşmelerin güvencesi ve uygulanabilirliğini sağlamakta ve kalkınmanın ihtiyaç duyduğu güvenilir bir yatırım ve ticaret atmosferi oluşturmaktadır. Boş iş ve sözlerden uzak durarak zamanı verimli değerlendirme, tefekkür ve akli kullanma ise bir yandan pozitif ilimlerde ilerleyerek bilim ve teknoloji alanlarında gelişme sağlamaya katkıda bulunmakta, diğer yandan ise eğitimin iyileşmesi yoluyla kalkınmanın beşerî sermaye boyutunu güçlendirmektedir.

İçtimâî sahada infak, güzel ahlak, sıdk, emânet ve vefâ, ailenin iyiliğini isteme ve iffet gibi karakteristik özellikler güçlü bir sosyal dokunun oluşmasını temin etmektedirler. Böylece toplumda fertler arası karşılıklı güvene dayanan sosyal sermaye seviyesi oldukça yüksek olmaktadır. Nitekim birbirine maddî ve manevî yardım eden, kardeşlik ve diğerkâmlık duygularının hakim olduğu ve hayata geçirildiği, ilişkilerinde sevgi, merhamet ve tevazunun tezahür ettiği, dürüstlük ve ahde vefa değerlerinin ikili ilişkilere yansıdığı bir toplumda son derece kuvvetli bir karşılıklı güvenden söz etmek mümkün olabilecektir. Böylesine güçlü bir sosyal sermaye sayesinde sözleşmeler daha hızlı, daha kolay, daha az

maliyetle yapılabilir ve fertler arası güçlü bir etkileşim sayesinde kaynaklar ve potansiyeller atıl kalmayacaktır.

İdârî sahada ise özellikle sıdk, emanete riayet, şûrâ, karşılıklı nasihat gibi vasıflar kalkınmanın iyi idare boyutu için büyük önem arz etmektedirler. İyi idarenin bir bileşeni idarecinin mesuliyeti olup idare işinin bir emanet olduğunu bildiren nebevî beyan ışığında hareket eden müminler bu sorumluluk bilinciyle görevlerini en iyi şekilde yaparlar. Öte yandan, Hz. Peygamber'in (s) uygulamalarında pek çok örnek sunduğu istişare mekanizması kullanılarak ve yöneticilerle açık ve rahat bir etkileşim temin edilerek katılımcı yönetim ilkesinin hayata geçirilmesi, toplumun her kesiminin dahil olabileceği katılımcı kurumların oluşmasına katkıda bulunarak sosyoekonomik kalkınmayı hızlandıracaktır.

Sonuç olarak, insanın ahiret mutluluğu yanında dünyayı imar etmesini isteyen ve hayatın tüm alanları için düzenlemeler sunan Kur'ân-ı Kerim'de sunulan ideal mümin toplumun vasıfları, müslüman toplumun her alanda güçlenmesi ve ilerlemesi için önemli mesajlar taşımaktadır. Arzulanan kalkınma sürecinin başarısı, bu vasıfların dikkatlice ele alınmasına, anlaşılmasına ve hayata geçirilmesine bağlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, Daron, Robinson, James, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, New York 2012.

Adalı, Sacid, “*Maddi Kalkınmada Yönetim ve Faziletli Yöneticilerin Rolü*”, İktisadi Kalkınma ve İslam, 1987, s. 37-48.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed es-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Musned*, (thk. Şuayb Arnavut), 1. bsk, Muessesetu’r-Risâle, 1421/2001.

Arslan, Ünal, *Kurumların İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Bahî, Ali Hıdr, *et-Temvîlu’-d-Dâhilî li’t-Tenmiyeti’-l-İktisâdiye fi’l-İslâm*, Cidde 1405/1985.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *es-Sunenu’-l-Kubrâ*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 3. bsk, 1424.

-----, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *Şuabu’-l-Îmân* (I-XIV), Mektebetu’r-Ruşd, Riyad 1423/2003.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nasıruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru’-t-Tenzîl ve Esrâru’-t-Te’vîl*, 1. bsk, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1418.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî el-Cu’fî (ö. 256/870), *el-Câmi’u’s-Sahîh*, I-IX, Dâru Tavki’n-Necât, 1. bsk, 1422.

-----, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî el-Cu’fî (ö. 256/870), *el-Edebu’-l-Mufred*, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1. bsk, Beyrut 1409/1989.

Çalgan, Mehmet Ali, “*İstiş’âru’-l-Mesûliyyeti’-l-İctimâiyye fi’l-İslâm ve Ehemmiyyetuhu li’l-Muctemei’-l-Muâsır*”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Mart 2015, Sayı 3, s. 26-43

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/869), *es-Sunen*, Dâru’l-Mugnî li’n-Neşr, Suudi Arabistan, 1. bsk. 1412.

Ebû Dâvûd, Suleyman b. el-Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sunen*, I-IV, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut.

Ebû Dâvûd Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. el-Carud (ö. 204/819), *Musned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dâru Hicr, Mısır 1999/1419.

Gülbe, Osman, *Kur'ân-ı Kerim 'de Düşünmeye Yönelik Kavramlar*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

Hâkim, Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), *el-Mustedrek ale's-Sahihayn* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

İbn Abdulber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*; thk. Ali Muhammed Bicavi, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412.

İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *El-Musanef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (thk. Kemal Yusuf El-Hut), Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1. bsk. 1409, I-VII.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (I-XIII), Dâru'l-Mâriفة, Beyrut 1379.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdulmelik (ö. 218/833), *es-Siretu'n-Nebevî*, thk. Mustafa es-Sekka, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1955.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-VIII), thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, Riyad 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 273/887), *Sunen*, I-II, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed Hasenî İdrîsî (ö. 1382/1962), *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Dâru'l-Erkam, Beyrut.

Kula, Naci, “*Kur’an-ı Kerim’deki Mümin Tiplerini Çerçevesinde İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturma Üzerine Teorik Yaklaşım*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, cilt: I, sayı: 1, s. 191-220.

Kurtkan, Amiran, *Sosyolojik Açısından Eğitim Yolu ile Kalkınmanın Esasları*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I-XX, 2. bsk., Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kâhire 1384/1964.

Kutub, Seyyid Kutub İbrâhim (ö. 1386/1966), *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 17. bs., Dâru’s-Şurûk, Beyrut 1412.

Muslim, Ebu’l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî (ö. 261/875), *Sahîhu Muslim*, (thk. M. Fuad Abdulbâkî), Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut.

Nesaî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî (ö. 303/915), *es-Sunenu’l-Kubrâ*, I-VIII, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Mektebu’l-Matbuâti’l-İslâmiyye, Halep 1406/1986.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc* (I-XVIII), 2. bsk., Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1392.

Özdemir, Recep, *İslam Hukukunda Mülkiyet Teori-İktisab, Hiperyayın*, İstanbul 2018.

Özdemir, Recep, “İslâm Hukûkunda Ticâret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2015, cilt: XV, sayı: 1.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî (ö. 606/1210), *et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-Gayb)*, 2. bsk., Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1420.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’t-Tefâsîr*, Dâru’s-Sâbûnî, Kâhire 1417.

Sancaklı, Saffet, “*Hadisler Çerçevesinde İsrâf Olgusunun Analizi*”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, cilt: IV, sayı: 1, s. 45-86.

Suheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (ö. 581/1185), *er-Ravzu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1421.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dunyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (I-XXV), 1. bsk, Mektebetu İbn Teymiye, Kâhire 1415/1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târihu'l-Rusul ve'l-Mulûk*, Dâru't-Turâs, 2. bsk, Beyrut 1387.

Tezcan, Tuğrul, “*Kur'an'da Şura Kavramı ve Çağdaş Yorumları*”, Basılmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1395/1975.

World Development Report, 2006, *Equity and Development*, World Bank.

Yavuz, Adil, “*Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında, Hadis ve Sünnet Kültürünün Etkisi*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, sayı: 34, s. 7-27.